

Історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/137-150

УДК (UDC) 94 (477.52)

Hillforts of the Southern Sivershchyna in Legends and Folk Memory

Evgen Osadchy*

Abstract

The goal of the study is to analyze the legends and tales associated with the hillforts of the Southern Sivershchyna and to highlight the historical component in the described events.

The research methodology is represented by: the principle of historicism, the systemic approach, the methods of logic and grouping, the comparative-historical and problem-chronological principles.

Tales and legends were recorded by historians and archaeologists in the late nineteenth and early twentieth centuries during explorations and excavations. The legends associated with the hillforts are quite diverse in their plots. The vast majority of them are related to a great treasure guarded by a powerful, often evil, force. Such legends describe conditions, often difficult, that make it impossible for seekers to fulfill them. Another story involves robbers and their loot, which they buried but left behind for some reason. These treasures also have a spell or are hidden at a very considerable depth. According to the local people, it is often a high rampart of a settlement. Legends associated with certain historical figures or events can be distinguished separately. They often intertwine a variety of plots, and historical figures from different times are the heroes of one legend. Sometimes the protagonists are representatives of a particular nation, such as the Tatars or Swedes, without specifying their names or time. The vast majority of legends with a clear and complete plot were recorded in the first quarter of the twentieth century by archaeologists during exploration. Their recording was one of the prerequisites in the developed methodological recommendations of the NAC.

Keywords: Southern Sivershchyna, hillfort, treasure, legend, twentieth century

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

ГОРОДИЩА ПІВДЕННОЇ СІВЕРЩИНИ У ЛЕГЕНДАХ І НАРОДНІЙ ПАМ'ЯТІ

Євген Осадчий*

Анотація

Метою дослідження є аналіз переказів та легенд, пов'язаних з городищами Південної Сіверщини та виділення історичної складової в описаних подіях.

Методологія дослідження представлена: принципом історизму, системним підходом, методами логіки та групування, порівняльно-історичним і проблемно-хронологічним принципом.

Перекази та легенди були записані істориками та археологами наприкінці 19 – першій половині 20 століть під час розвідок та розкопок. Легенди, пов'язані з городищами, за сюжетом досить різноманітні. Переважна більшість з них пов'язана з великим скарбом, який охороняє потужна сила, часто нечиста. Такі легенди мають опис умов, часто складних, які унеможливають шукачам їх виконання. Ще один сюжет пов'язаний з розбійниками та їх здобиччю, яку вони закопали, але з певних причин залишили. Ці скарби також мають закляття, або ж сховані на дуже значній глибині. В уявленнях місцевих жителів це часто високий напільний вал городища. Окремо можна виділити легенди, пов'язані з певними історичними особами або подіями. В них часто переплітаються найрізноманітніші сюжети, а історичні особи з різних часів є героями однієї легенди. Інколи дійовими особами виступають представники певного народу – татари або шведи, без уточнення імен та часу. Переважна більшість легенд, що мають чіткий та закінчений сюжет була записана у першій чверті 20 століття археологами під час розвідок. Їх фіксація була однією з обов'язкових умов, у розроблених методичних рекомендаціях ВУАКу.

Ключові слова: Південна Сіверщина, городище, скарб, легенда, 20 століття

Цитування: Осадчий, Є. (2024). Городища Південної Сіверщини у легендах і народній пам'яті. *Консенсус*, 2, 137-150.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/109>

Постановка проблеми. На території Південної Сіверщини від попередніх епох лишилася значна кількість земляних укріплень, які в науці отримали назву «городище». Цей термін означає пусте, покинуте місто. Ці пам'ятки нерозривно пов'язані з історичними подіями заселення та запусіння регіону, появи та занепаду населених пунктів. З середини 17 століття на півдні Сіверщини з'являються міста та села, засновані українцями, які прийшли на нові землі з території Правобережної України та Задніпрянщини. Рештки значних оборонних споруд не могли не привернути увагу переселенців. Не знаючи хто саме і коли їх збудував вони почали створювати історії, які, на їх думку, могли заповнити «білі плями» в історії їх

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

населеного пункту та пояснювали, звідки взялися ці грандіозні споруди. З часом легенди доповнювалися деталями з реального життя. Особливо це стосується якихось потрясінь – воєн, епідемій, або навпаки, появи якоїсь непересічної особи. Таким чином, до кінця 19 століття в народній пам'яті існувала низка легенд, які були пов'язані зі старовинними оборонними спорудами.

Аналіз останніх досліджень. Цікавість з боку професійних істориків до городищ виникла ще у середині 19 століття. Хоча, слід зазначити, що вона значно поступалася інтересу до поховальних пам'яток – курганів. Городища не мали таких яскравих матеріальних знахідок, а предмети, що випадково на них знаходили, були переважно побутового вжитку. Тим не менш, городища стали предметом вивчення, а це мало на увазі збір даних про дану категорію старожитностей.

Звичайно, що за тих часів обстежити городища особисто було вкрай важко. Для збору даних застосовувався метод анкетного опитування. Розроблена типова анкета розсилалася по населеним пунктам до найбільш освічених та поінформованих осіб. Одним з перших істориків, хто використав подібну систему збору інформації, був архієпископ Філарет (Д.Г. Гумілевський). Він розслав подібні анкети до парафіяльних священиків та волосних і сільських голів. В результаті він отримав значний масив даних про історію населених пунктів і, зокрема, про пам'ятки археології. Серед даних про тип та розташування пам'яток археології в отриманих анкетах були дані і про легенди з ними пов'язані.

У своїх багатотомних виданнях «Историко-статистическое описание Харьковской/Черниговской епархии» Філарет наводить такі легенди, але, зважаючи на те, що він був перш за все людиною духовного звання, до книг потрапили лише перекази про розбійників, що розкаялися або про героїчний опір захисників¹. Аналогічну роботу провів О. Шафонський. Під час підготовки узагальнюючої праці «Черниговского наместничества топографическое описание...» автором було розроблено алгоритм збирання та викладу інформації, де параграф 20 був присвячений знаменитим урочищам по історичним подіям².

У 70-х рр. 19 століття археологом Д. Самоквасовим було розпочато роботу по збору даних про городища, яку він здійснював разом з Центральним статистичним комітетом. Для отримання нових даних, за вказівкою голови комітету П.П. Семенова, розроблено коротку та зрозумілу пересічному громадянину «Програму для собирания сведений о городищах и курганах». Пунктом 10 цього документу передбачалося з'ясувати, чи є в народі легенди та перекази щодо будівництва городищ?³

¹ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. М.: тип. Готье, 1857. С. 391-392, 536; Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов: губернская типография, 1873. Т. 7. С. 337-338.

² Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено... К.: тип. Императорского университета Св. Владимира, 1851. С. XX.

³ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений). Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1917. С. II, VII-VIII.

У результаті було зібрано дані про значну кількість інформації про городища. Переважна більшість цих даних опублікована самим дослідником у вигляді кількох монографій. Але ці роботи містили лише короткий перелік городищ без згадки про легенди та народні перекази⁴. Частина з цих матеріалів, яка не увійшла до наукового доробку Д.Я. Самоквасова, на початку 20 століття була знайдена та опублікована М.О. Макаренком. Ці анкетні дані не несли змін та авторської редакції, тому у тексті присутні відповіді на всі питання програми опитування. В описах пам'яток є запис «Преданий нет»⁵.

На початку 20 ст. роботи з каталогізації пам'яток археології були продовжені Д.І. Багалієм та В.Г. Ляскоронським. Вченими було розпочато розвідки під час яких вони не тільки отримували дані про устрій городищ та курганів, а й записували перекази та легенди. В результаті ми маємо дані про назви урочищ та легенди⁶. Відмінність цих досліджень полягає в тому, що вони спілкувалися безпосередньо з різними верствами населення, а тому отримана інформація часто є унікальною.

Надалі інтерес до городищ відновлюється наприкінці 20-х рр. 20 ст. Під егідою ВУАК було здійснено обстеження городищ із залученням місцевих дослідників, переважно працівників округових музеїв. Така ситуація дещо нагадувала вивчення городищ на початку 20 ст., а звідси знов виникла потреба в уніфікації інформації. За ініціативи вченого секретаря ВУАКу Ф. Ернста, професором О. Федоровським було розроблено методичне видання «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних», яка вийшла друком 1927 р. В ньому зазначалося про необхідність збору «...переказів, легенд, повір'їв, звичаїв та забобонів, пристосованих до городища»⁷. З цього року розпочинаються пошуки та картографування археологічних пам'яток співробітниками Путивльського, Охтирського, Глухівського та Конотопського краєзнавчих музеїв. Не всі з дослідників звертали увагу на п. 19 цієї Інструкції, що видно зі щоденників та звітів про дослідження. Найбільш інформативним, в контексті нашого дослідження, є звітна документація директора Глухівського округового музею Я. Морачевського. Упродовж кількох археологічних сезонів ним було обстежено низку пам'яток у Путивльському Посейм'ї, зокрема городища поблизу сіл Вікторове, Ротівка, Волокитине, Воргол⁸. Крім описів пам'яток та археологічних знахідок було ретельно занотовано перекази, пов'язані з цими пам'ятками.

⁴ Самоквасов Д.Я. Исторические значение городищ. *Труды ШАС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.* Киев, 1878. Т. I; Самоквасов Д. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. М., 1908. С. 103-118.

⁵ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии... С. 1-56.

⁶ Багалей Д.И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом. М., 1906. С. 1-92; Ляскоронский В.Г. Городища, курганы длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы. *Труды XIAC.*, 1901. Т. I. С. 404-457.

⁷ Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927. С. 103-104.

⁸ Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини у 1928 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ВУАК. № 202/40. Арк. 1-7.

На початку 30-х рр. 20 ст. розпочинається жорстке впровадження більшовицького матеріалістичного світогляду, зокрема і в історичній науці. На численних партійних зборах критикували істориків та археологів, які займалися народним мистецтвом та збором етнографічних даних, звинувачували їх у відірваності від ідей будівництва комунізму, а сам термін археологія визначали як «бессмысленный и реакционный»⁹. У 1933 р. ВУАК припинив свою роботу, а, відтак, співробітництво з місцевими археологічними осередками було припинено.

Надалі археологічні розвідки здійснювалися виключно співробітниками центральних наукових установ Академії наук УРСР, але в їх завдання входило лише віднайдення та фіксація археологічних пам'яток, а легенди та перекази перейшли у сферу інтересів етнографів і, таким чином, було втрачено зв'язок між пам'яткою та легендами про неї. З набуттям Україною незалежності інтерес до легенд, пов'язаних з пам'ятками археології та, зокрема, городищами поновився. Викладач Глухівського педінституту М. Гурець записав та опублікував легенду про городище в ур. Барвінкова Гора поблизу с. Вікторове¹⁰. Директор Історико-культурного заповідника у м. Путивль С. Тушик ретельно занотував легенди, пов'язані з низкою укріплень по р. Клевень і опублікував в монографії, присвяченій історії Глухівського Петропавлівського монастиря¹¹.

Сучасні вчені-археологи, які здійснюють розвідки та розкопки, часто мимоволі стають і етнографами, вислуховуючи від місцевого населення їх історії, причому слід зазначити деградацію сюжету та примітивізм викладення, порівнюючи їх з тим, що було зафіксовано на початку 20 ст. На жаль, ці легенди, які раніше були частиною світосприйняття українців, тепер стали причиною системного руйнування археологічних пам'яток. Це було зафіксовано під час роботи Путивльської археологічної експедиції в якій брав участь і автор¹².

Метою дослідження є аналіз переказів та легенд, пов'язаних з городищами Південної Сіверщини та виділення історичної складової в описаних подіях.

Виклад основного матеріалу. Сюжети легенд, пов'язаних з городищами, є продуктом поєднання історичних подій та осіб з суто міфологічними. Зазвичай вони є відгомонам якихось трагічних подій, які мали місце в історії народу. Аналіз текстів дозволяє розділити легенди за сюжетом, у якому можна виділити розповіді про заговорений скарб, місто, що провалилося та розбійників. Часто ці сюжети переплітаються в одну історію. Дійовими особами є скарбошукачі, як правило селяни

⁹ Яненко А. Український комітет діалектичного дослідження речових джерел історії: невітлений проект методологічної перебудови всеукраїнського археологічного комітету ВУАН. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 470-473.

¹⁰ Гурець М. Скарби Барвінкової Гори. *Сіврянський літопис*. 1995. № 4. С. 83-86.

¹¹ Тушик С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села. Історико-краєзнавчі нариси. Суми: Університетська книга, 2014. С. 140-328.

¹² Осадчий Є.М. Картографування городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2020*. Збірник наукових праць. До 130-річчя з дня народження О.К. Тахтая (1890-1963). Полтава-Харків: Майдан, 2020. С. 239-244.

або козаки, які повинні виконати певні умови альбо знати потаємні слова. Інколи перекази пов'язують городище з певними особами – царями (царицями), або цілими народами – татарами чи ногайцями або шведами. Серед дійових осіб виділяється гетьман Іван Мазепа, якому приписують володіння тим чи іншим городищем.

Найбільш поширеним є сюжет про «заговорений скарб». Такі легенди пов'язують з городищами, розташованими на високих, стрімких мисах. В основі легенди є подія з якою пов'язана схованка скарбу. Тут ми маємо декілька сюжетів. Найбільш поширеним є історія про розбійників, які часто обирали городище місцем свого перебування. Городище, як твердиня, з точки зору місцевих селян було ідеальним для схованки скарбу. Причому, скарб захований у найпотаємнішому місці, але про його наявність відомо від «старих людей». Звернення до авторитету літніх людей та предків повинно було забезпечити правдивість розповіді.

Дослідником В. Ступницьким було записано легенду про скарб золотих речей, захований у човні, обшитому шкірою. Джерелом подібних історій частозначаються самі учасники розбою, які вже за віком не могли або розкалялися¹³. Поява таких міфів пов'язана з подіями, які мали місце у 17-18 ст., коли напади на подорожніх та банди розбійників були звичним явищем на території Сіверщини та Слобожанщини.

Ще один сюжет про скарб є суто міфологічним. У цьому випадку скарб виступає як таємничий об'єкт, який оберігається потужною силою, не завжди доброю. Людина, яка хоче отримати скарб, повинна знати таємні слова або виконати певні вимоги. Найбільш детально ця ситуація описана в легенді про городище Барвінкова Гора. Тут скарб був схований жителями міста, які опинилися перед необоротною силою ворогів і змушені були сховати своє майно, яке знесли у великий мурований льох, а на замки наклали закляття схимонахи. Після цього місто було взяте штурмом, а населення змушене було рятуватися втечею.

Така розповідь цілком може мати реальну історичну основу, а прототипом були події зими 1239/1240 рр., коли монгольська армія погромила Сіверські землі. Логічним продовженням у цій розповіді є сюжет, де переплітаються християнські та язичницькі вірування. Скарбошукач повинен витримати випробування нечистої сили, яка вночі на городищі має велику силу. Чорти навколо грали в карти, палили смердючий тютюн, а мавки звабливо танцювали. Саме такі, побутові, гріхи засуджувалися священиками на проповідях і були головним випробуванням чеснот претендента на скарб. Цікавою є згадка схимонаха, який дає поради та навчає, як же саме добратися до скарбу та заспокоїти охорону. Це пояснюється наявністю поряд Глинської пустині та Петропавлівського монастиря і авторитетом ченців, які у легенді виступають у якості знавців закляття. Але тут на людину чекає останнє випробування, а саме на жадібність. Нечиста сила, яка охороняла скарб, допускала лише три рази до багатств. У фіналі людина все ж таки піддається спокусі і вчетверте

¹³ Ступницький В. Про городище й городок поблизу Слободи Кам'яне (Пригородок) Сумської округи (археологічно-історичний нарис). Стаття в 2-х прим. 17.III.1928. Харків. Машинопис й автограф. *Науковий архів ІА НАН України*. Фонд ВУАК. № 202/29. Арк. 4.

йде за скарбами назавжди лишається у підземеллі¹⁴. Ця легенда є найбільшою за сюжетом, де переплітаються як реальні події так і міфологічні.

Схожа легенда пов'язана з городищем поблизу с. Ховзівка. Там на горі, у печері, був схований великий скарб, який охороняло 12 чортів. Раз на рік, на Великдень, двері відчинялися, але для оволодіння скарбом треба було віддати голову. Чоловік, який зміг зайти у печеру на Великдень, злякався чортів і вискочив звідти¹⁵. Це приклади негативного оволодіння скарбом, коли людина бачить перед собою багатства, але через певні обмеження та власні помилки не може ними заволідіти.

Є приклад і позитивного оволодіння скарбом. Така легенда стосується городища в м. Ромни (ур. Монастирище) і записана І. Куриловим. У цій легенді городище назване «могилою», на якій здавна стояв язичницькій ідол, а поряд жили чаклуни та ворожеї. Ідола зруйнував генеральний підскарбій Андрій Маркевич, а після його смерті власником городища став козак Трохим Прядка. Він вирішив розорати городище, але уві сні до нього явився чернець і запропонував полишити городище пустим, бо воно є святим, а замість цього піти «...до певного Береста» і отримати набагато більше. Вночі він так і зробив і викопав казан із золотими імперіалами, а коли ішов додому «...з-під іншого Береста» вискочив молодий кінь, але Трохим гримнув на нього лихим словом і кінь пропав. Надалі автор пише, що на власні очі бачив ці імперіали, а легенду записав від онуки головного героя. У цій легенді також перемішуються язичництво з християнством. На городищі був ідол та ворожеї, але до козака приходив чернець та закликає зберегти «святе місце», пропонуючи золотий скарб. У легенді присутні реальні історичні особи – Андрій Маркевич і Трохим Прядка, а сам автор пов'язує цей скарб з ім'ям відомого розбійника Гаркуші¹⁶.

Схожий за стилем сюжет був записаний у середині 19 ст. В ній фігурує чорт, який живе на «кургані», а також рибалка з Рильська та святий лицар-пустинник. «Чортов курган» – це городище, як є частиною археологічного комплексу поблизу с. Коренське, яке входило до складу Путивльського повіту у 17 ст. Воно дійсно розташоване на березі р. Рило та «...выходило из воды как гора какая». Саме поблизу нього нечиста сила зустрілася з місцевим рибалкою. Їх конфлікт повинен був вирішити місцевий пустельник, який названий українським словом «лицар» і ходив з мечем або палашем на поясі¹⁷. Схоже на опис українського шляхтича чи козака, який оселився поблизу городища. У документі початку 17 ст. воно має назву «Перунове», а згодом вона могла трансформуватися у «Чортове»¹⁸. У цій легенді також

¹⁴ Гурець М. Скарби Барвінкової Гори... С. 83–86.

¹⁵ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... Т. 7. С. 338.

¹⁶ Курилов И.А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени. Ромны: типография Б. Цюносона, 1898. С. 11–12.

¹⁷ Меч И. Чортов курган. Рильская легенда. *Труды Курского губернского статистического комитета*. Курск: типография губернского правления, 1863. Выпуск первый. С. 558–561.

¹⁸ Русіна О.В. Грамоти Новгород–Сіверському Спасо–Преображенському монастирю (у копіях севського походження). *Український археографічний щорічник*. К., 1993. Випуск 2. Т. 5. С. 138–152.

переплітаються християнські та язичницькі мотиви, хоча фінал цієї легенди досить незвичний – у результаті суперечки вигоду отримав саме рибалка.

Один раз легенда описує суто побутову сцену, яка також пов'язана з ворожінням. Чоловік на Великдень загубив корову та шукав її у лісі. На Воргольському городищі він побачив жінку, яка сиділа перед запаленою свічкою. Вона вказала чоловіку, де саме знаходиться його корова, а вона впала в яму¹⁹. Така легенда неочікувано знайшла підтвердження під час археологічних розкопок городища Воргол 2023 р., коли в западині археологічного об'єкта було виявлено анатомічно цілий скелет корови.

Наступним сюжетом, пов'язаним з городищами, є розповідь про «пропавший город». Цей сюжет тісно пов'язаний з численними військовими конфліктами, які відбувалися на території Сіверщини упродовж останніх кількох століть. У народній пам'яті війни минулого часто з'єднувалися в одну, але досить руйнівну подію, яка стала причиною загибелі міста.

Серед подібних розповідей можна виділити першу частину легенди про скарб на Барвінковій горі. У розповіді до міста приплила орда на човнах і було їх так багато, як людей на ярмарку. Після жорстокого бою вони все ж змогли захопити місто, а жителів убити²⁰. Інколи в легендах жителі, щоб не потрапити в полон до ворогів просили заступництва святих і вони «опускали» місто під землю. Перекази, щодо такого перебігу подій і зараз можна почути в с. Глинськ Полтавської області. Така легенда пов'язана з «Великим» городищем у селі. Причому жителі розказують, що на Великдень чують, як співають півні та гудуть дзвони. Така ж розповідь зафіксована щодо Сарського городища²¹. Інколи нападаюча сторона не персоніфікована, а називаються темною силою альбо ворогами.

Дещо інший сюжет щодо міста, яке пішло під землю, був записаний археологом Я. Морачевським у 1928 р. (додаток 1). В ній йдеться про чарівницю у якої втопився єдиний син. В гніві вона наклала закляття на річку, яка висохла, а місто провалилося. Місцеве населення чітко знає, що саме треба зробити, щоб повернути його на поверхню, але усі спроби це зробити завершувалися невдачею. Тут також переплітаються християнські (хрест зі стрічкою) та язичницькі (закляття та чаклунка) елементи, які органічно поєднані в одному оповіданні²².

З цим сюжетом пов'язана і схожа легенда про церкву, що пішла під землю. Така легенда зафіксована щодо донного поселення в ур. Церковище поблизу с. Литвиновичі. В легенді йдеться про церкву в якій був срібний дзвін, церква зникла, а дзвін лишився. Цю легенду записав Д. Березовець, який вважав ур. Церковище

¹⁹ Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини у 1928 р. Арк. 5-6.

²⁰ Гурець М. Скарби Барвінкової Гори... С. 84.

²¹ Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII АС в Екатеринославе*. Т. 1. М.: типография Лисснера и Собко, 1907. С. 166.

²² Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини у 1928 р. Арк. 2.

городищем²³. В основі цього сюжету можуть бути події, які мали місце взимку 1663/1664 р. у с. Спаське Поле. Під час облоги Глухова польським королем Яном-Казиміром одним із його загонів було спалено церкву на болоті²⁴.

Про це городище розказують таку легенду:

Городок колись був містом. По під городем текла річка, в тому городі жили жінка-чарівниця, у її був син-одиначка. Він поїхав човном ловити рибу й утопився в річці. Чарівниця страшенно разлютовалась, коли звнала, що її хлопець вмер і захотіла помститися - знищити річку і город з населенням разом. Вона взяла осиковий / варіант - залізний / кіл, забила їм криницю, що з неї текла річка, і заклала це місто. Річка висохла, а город провалився, бо там під землею були її допомогачі.

Один чоловік пас коней біля криниці, що й зараз є під городком і став напувати коней, коли бачить у воді стрічку червону, він нагнувся і потягнув її до себе, тягнув він довго і хрест, що був на стрічці вже стало видно, а як би того хреста він витяг, то знов повстав би город і річка потекла, та він чось сказав /варіант - "про чорта"/, стрічка обірвалася, загули дзвони й все зникло.

Інший варіант кінця легенди:

Щоб город знов об'явився, треба на Пасху, коли читають діянія й доберуться до Христа, посадити на коня, що має сімь років, хлопця сьомі років та що б він взяв ~~наступ~~ петуха теж сьомі років та хліба, що його спечено сімь років назад й що б той хлопець поїхав до криниці, а там тоді той кілок, що чарівниця забила, об'явиться, бо на Великдень він показується з води. Той кілок треба вирвати й не оглядаючись бігти до дому. Тоді цей город стане на своє місце.

Додаток 1. Легенда про городище поблизу с. Вікторове, ур. Барвінкова Гора.

Записане Я. Морачевським 1928 р.

Ще однією сюжетною лінією легенд, пов'язаних з городищами, є так звана «розбійницька». Вона не має розвинутого сюжету, а переповідає про те, що городища були місцем перебування розбійників. Найбільш поширеним серед імен ватажків

²³ Березовець Д.Т. Відчит про розвідки на Путивльщині у 1947 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф.е. 1947/30. Арк. 3.

²⁴ Осадчий Є.М. Болотні церкви Середнього Посейм'я. *Праці Центру пам'яткознавства*. Збірник наукових праць. К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. Вип. 32. С. 72-80.

були Кудеяр, Кулик або Турай. Ці імена мають як слов'янське так і тюркське походження, вказуючи на те, що банди розбійників були інтернаціональними. З іменами розбійників часто пов'язують невеликі роменські альбо давньоруські городища з високими оборонними спорудами. Вони, з одного боку домінували над місцевістю, а з іншого майданчик городища приховував тих, хто на ньому знаходився – ідеальне, з точки зору місцевого населення, місце для переховування. Архієпископ Філарет наводить легенду про походження назви села Могриця, а саме як результат покаяння розбійників та їх обов'язком покінчити з колишнім заняттям²⁵. Назва «Кудеярова гора» є досить поширеним топонімом і пов'язана з ім'ям легендарного розбійника Кудеяра. Досить часто розбійники не персоніфіковані. Вони виступають як негативна сила, що переховується переважно у печерах на городищі або поряд з ним. Таку легенду зафіксовано для ур. Замок у с. Межирич. В ній йдеться про печеру, яка, можливо є місцем перебування нечистої сили, а поряд з нею, на кургані жили розбійники²⁶. Це досить незвична легенда, адже вона пов'язана з місцем, де ще існували укріплення козацького сотенного міста.

Крім збірного образу розбійників в легендах інколи фігурують і реальні історичні особи. У легенді про скарб з городища Ховзівка йдеться про те, що на городищі люди ховалися від війська Самозванця, який ішов з Новгорода-Сіверського до Путивля, а поряд знаходяться кургани з похованнями загиблих від його рук²⁷. У легенді про скарб з городища Монастирище автор чітко вказує на те, що його міг закопати один з відомих розбійників 18 ст. Семен Гаркуша²⁸.

Ще одним історичним персонажем, з яким пов'язані назви городищ є гетьман Іван Мазепа. Він за часів гетьманування мав обширні маєтки, які знаходилися в різних населених пунктах Гетьманщини. Перекази про численні статки та трагічна доля гетьмана знайшли відображення у назвах городищ – «Мазепина Гора» (с. Засуля), «Мазепин Погріб» (с. Дунаєць), «Мазепине» (с. Свиридівка), «Мазепин Городок» (с. Ротівка) (рис. 1). З останнім городищем пов'язана легенда про те, що у товщі гори є стародавня печера, гетьман в ній переховувався²⁹.

Назви подібних урочищ досить поширені на території Сумської області і є відгомонам зимової кампанії Північної війни 1708/1709 рр. З цими ж подіями пов'язані назви урочищ та городищ де згадуються шведи. Вони не персоніфіковані, і часто згадуються у настільки перекрученому вигляді, що важко взагалі з'ясувати історичний контекст подій. Так, щодо городища «Мазепина Гора», місцеві повідомляли, що там жив «...якийсь Королек, чи Швед чи Чміль», а поблизу городища

²⁵ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии... Отд. III. С. 391-392.

²⁶ Вертухов А.В. Краткий обзор рукописного этнографического материала, доставленного Предварительному комитету по устройству XII Археологического съезда. *Труды XII Археологического съезда в Харькове*. Под редакцией графини Уваровой. М.: типография Лиснера и Собко, 1905. С. 515.

²⁷ Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... Т. 7. С. 337.

²⁸ Курилов И.А. Роменская старина... С. 12.

²⁹ Тупик С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села... С. 269.

Замок у с. Глинськ кочували «ногайські шведи»³⁰. Поблизу с. Сокілки знаходиться великий майдан, який місцеві називали «шведська мечеть» і розповідали про те, що раніше там було місто в якому жила мати того шведа³¹. Інколи в легендах присутні і зовсім фантастичні народи. Під час обстеження городища «Кізівер» на Сулі, В. Ляскоронський записав переказ про «кізярів», які колись тут жили, а потім були завойовані³².

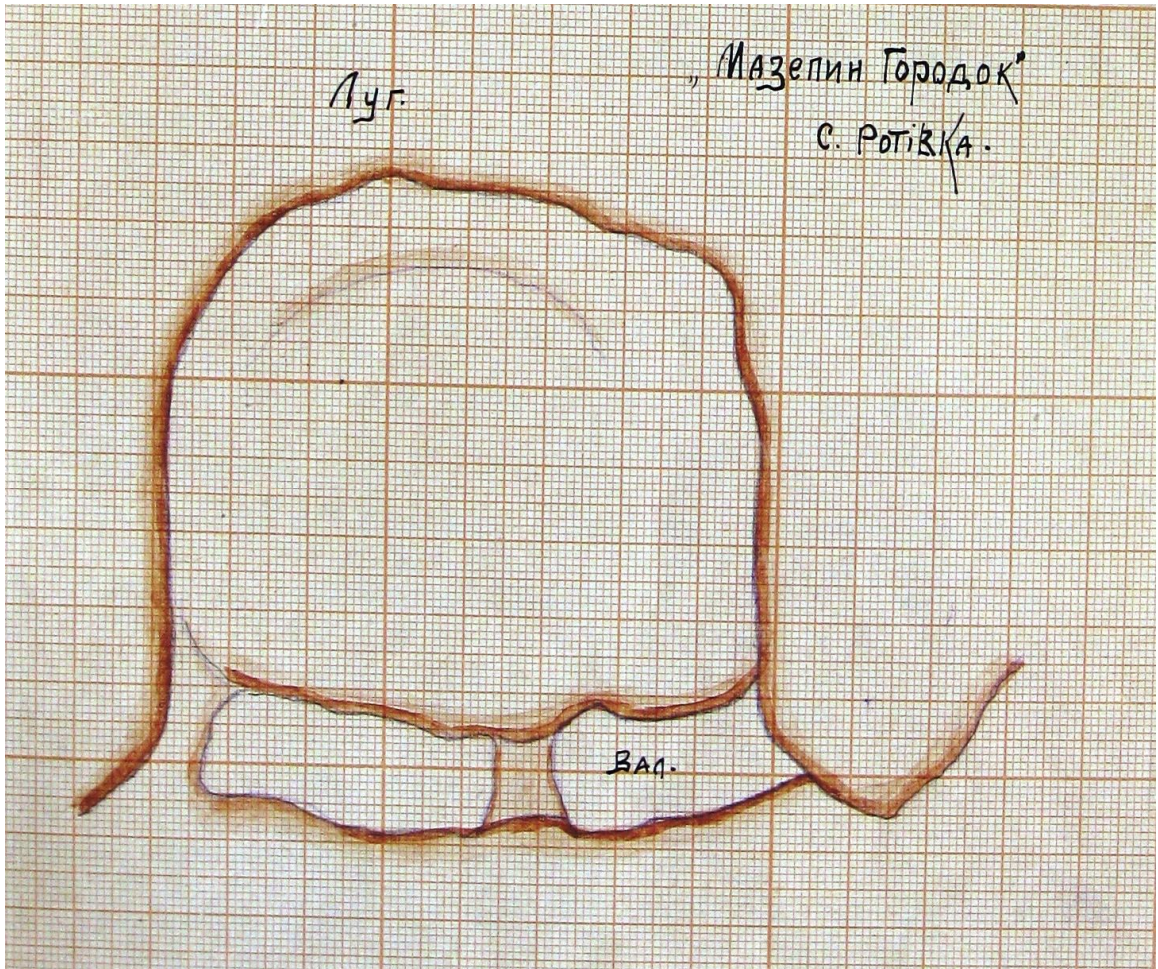

Рис. 1. Городище раннього залізного віку поблизу с. Ротівка, ур. «Мазепин Городок».
План Я. Морачевського 1928 р.

³⁰ Ляскоронський В. Городища, кургани довгі (змиеві) вали, що знаходяться в басейні р. Сули... С. 433, 436.

³¹ Ляскоронський В. Городища, кургани і довгі (змиеві) вали по теченню рр. Псла і Ворсклы... С. 195.

³² Ляскоронський В. Городища, кургани довгі (змиеві) вали, що знаходяться в басейні р. Сули... С. 430.

Таким чином, у народній пам'яті чудернацьким способом поєдналися різні народи та події. Протестанти-шведи будували мечеті та кочували в українському Лівобережному Лісостепу. Доповнити ці повідомлення може розповідь, яку на початку 20 ст. В. Ляскоронський почув від місцевих селяни про Сагайдачний шлях: «...чи швед за Сагайдаком гнався, чи Сагайдак за шведом, бо вони воювали між собою»³³.

Фіксація подібних розповідей та легенд завершується на початку 1930-х рр. Цьому були як об'єктивні причини так і суб'єктивні. На цей час припадає посилення репресій щодо українських істориків, археологів та етнографів, праці яких заборонялися як класово ворожі. До того все більше інформації щодо городищ вчені отримували з писемних джерел, а народні перекази остаточно перейшли у сферу інтересів етнографів. Сучасні легенди, які пов'язані з городищами напрочуд примітивні та не мають зв'язного та розвиненого сюжету. У переважній більшості мова йде про якийсь скарб (золотого коня, барана альбо скриню), яку закопали цар чи цариця з невідомих причин. Суперничати з ними за популярністю може лише розповідь про німецький танк у болоті.

Насамкінець зробимо попередні висновки щодо подій, які зафіксовані у легендах про городища. За хронологією їх можна поділити на кілька частин. Найдавнішими є події, які мали місце на рубежі першого та другого тисячоліть і пов'язані з прийняттям християнства слов'янськими племенами. У переказах часто згадуються чорти, мавки чаклуни (як негативна сила) разом з ченцями і священиками, які уособлювали позитивну складову. Співіснування язичницьких та християнських вірувань типове для всього періоду існування давньоруських князівств і, навіть, пізніше, аж до часів козаччини. Наступною історичною подією, відображеною у легендах, є монгольська навала кінця 30-х рр. 12 ст. Це знайшло відображення у легендах про «пропавший город» і незліченні орди завойовників.

З ранньомодерною добою можна пов'язати сюжети про розбійників та скарби. У 17-18 ст. на території Лівобережної України діяли численні ватаги розбійників, як українські так і московські, а часто багатонаціональні. З місцями їх перебування пов'язані городища, як неприступні твердині, що, на думку автора легенди, повинно було посилювати розповідь про великі скарби, які вони нагабували. До цього часу відносяться згадки про кочові народи – татар та ногаїв. Вони здійснювали набіги на прикордонні території Речі Посполитої та Московії, що також знайшло відображення у легендах.

Значний вплив на місцеве населення мали події Північної війни і зимової кампанії 1708/1709 рр. В цей час армія шведського короля Карла XII перебувала на кордоні Гетьманської України та Слобожанщини, де велися активні бойові дії. Розповіді про шведів та гетьмана Мазепу з часом також трансформувалися. Шведи перетворилися на знеособлену, аморфну згадку, часто близьку до фантастичної, а от

³³ Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... С. 171.

гетьман І. Мазепа навпаки, зберіг власне ім'я і уособлював досить заможну особу, до початку 20 ст. – найбагатшого українця минулого.

Територіально легенди також мають певні відмінності. На півдні Сіверщини переважають розповіді про шведів, І. Мазепу та кочові народи. У північній – переважна більшість легенд про «пропавший город», чаклунів та нечисту силу і скарби в печерах. Ці особливості можуть пояснюватися етнічною особливістю, а саме збереженістю осілого населення у північних районах Путивльського князівства після монгольського погрому та запустінням його південних волостей.

Уявлення про городище, як про місцезнаходження скарбів живе і досі у місцевій усній традиції. Майже всі городища, що мають великі, баштоподібні вали були значно пошкоджені у 20 ст. скарбошукачами. Шукачі скарбів, навіть серед сучасного населення, впевнені, що такий великий насип могли насипати лише над багатим скарбом, інакше навіщо його було насипати.

Таким чином, легенди які пов'язані з городищами, є певним зрізом народної пам'яті та фіксують події майже тисячолітньої історії Південної Сіверщини.

REFERENCES

- Berezovets', D.T. (1947). Vidchyt pro rozvidky na Putyvl'shchyni u 1947r. [A report on reconnaissance in the Putivl region in 1947]. Naukovyy arkhiv IA NAN Ukrayiny. F.e. 1947/30 [in Ukrainian].
- Vertukhov, A.V. (1905). Kratkiy obzor rukopisnogo etnograficheskogo materiala, dostavlenogo Predvaritelnomu komitetu po ustroystvu XIII Arkheologicheskogo syezda [A brief review of handwritten ethnographic material delivered to the Preliminary Committee for the Organization of the XIII Archaeological Congress]. *Trudy XIII Arkheologicheskogo s'yezda v Kharkove*, 508–519 [in Russian].
- Hurets', M. (1995). Skarby Barvinkovoyi Hory [Treasures of Periwinkle Mountain]. *Siveryanskyi litopys*, 4, 83–86 [in Ukrainian].
- Kurilov, I.A. (1898). *Romenskaya starina. Istoricheskiye, statisticheskiye i bytovyye zapiski o gorode Romne i yego obyvatelyakh, ot nachala goroda do nashego vremeni* [Romny antiquity. Historical, statistical and everyday notes about the city of Romnya and its inhabitants, from the beginning of the city to our time.]. Romny: tipografiya B. Tsionsona. [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V.G. (1907). Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevy) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly [Fortifications, mounds and long (serpentine) ramparts along the river Psel and Vorskla]. *Trudy XIII AS v Yekaterinoslave*. T. 1. M.: tipografiya Lissnera i Sobko [in Russian].
- Makarenko, N. (1917). Gorodishcha i kurgany Poltavskoy gubernii (sbornik topograficheskikh svedeniy) [Fortifications and mounds of the Poltava province (collection of topographic information)]. Izdaniye Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komisii. Poltava: tipografiya Tovarishchestva pechatnogo dela [in Russian].
- Mech, I. (1863). *Chortov kurgan. Rylskaya legenda. Trudy Kurskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta* [Devil's mound. Rylsk legend. Proceedings of the Kursk Provincial Statistical Committee]. Kursk: tipografiya gubernskogo pravleniya. Vypusk pervyy [in Russian].
- Morachevskyy, Ya. (1928). *Shchodennyk arkhеологичной рекогносцировки в південній частині Хлуківщини у 1928 р.* [Diary of archaeological reconnaissance in the southern part of Hlukhiv region in 1928]. Naukovyy arkhiv IA NAN Ukrayiny. F.VUAK. № 202/40. [in

- Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2020). Kartohrafuvannya horodyshch rannoho zaliznoho viku Putyvlskoho Poseymya [Mapping of the early Iron Age hillforts of the Putivlskyi Poseim region]. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovya*: Zbirnyk naukovykh prats. Do 130-richchya z dnya narodzhennya O.K.Takhtaya (1890–1963). Poltava-Kharkiv: Maydan, 239–244 [in Ukrainian].
- Rusina, O.V. (1993). Hramoty Novhorod-Siverskomu Spaso-Preobrazhenskomu monastyryu (u kopiyakh sevskoho pokhodzhennya) [Certificates to the Novgorod-Siversky Spaso-Preobrazhensky monastery (in copies of Sev origin)]. *Ukrayinskyy arkheohrafichnyy shchorichnyk*, 2, 5, 138–152 [in Ukrainian].
- Samokvasov, D.Ya. (1878). Istoricheskiye znacheniyе gorodishch [Historical significance of fortifications]. *Trudy III AS v Rossii, byvshego v Kiyevе v avguste 1874 g.* Kiev [in Russian].
- Stupnytskyy, V. (1928). Pro horodyshche y horodok poblyzu Slobody Kamyane (Pryhorodok) Sums'koyi okruhy (arkheolohichno-istorychnyy narys). Stattiya v 2-kh prym. 17.III.1928. Kharkiv. Mashynopys y avtohrاف [About the settlement and small town near Sloboda Kam'yane (Pryhorodok) of Sumy District (archaeological and historical essay). The article in the 2nd note. 17.III.1928. Kharkiv. Typescript and autograph]. Naukovyy arkhiv IANAN Ukrayiny. Fond VUAK. № 202/29. [in Ukrainian].
- Tupyk, S.V. (2014). Hlukhivsky Petropavlivsky monastyr ta navkolyshni sela. Istoryko-krayeznavchi narysy [Hlukhivsky Peter and Paul Monastery and surrounding villages. Historical and local history essays]. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
- Fedorovskyy, O. (1927). Instruksiyi ta prohramy dlya rozvidok i reyestratsiyi pam'yatok arkheolohichnykh [Instructions and programs for exploration and registration of archaeological monuments]. Kharkiv: Komitet okhorony pam'yatok kultury pry Ukrnautsi [in Ukrainian].
- Filaret (1857). *Istoriko-statisticheskoye opisaniye Khar'kovskoy yeparkhii* [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. M.: tipografiya V. Gotye. Otd. III. [in Russian].
- Filaret (1873). *Istoriko-statisticheskoye opisaniye Chernigovskoy yeparkhii. Starodubskiy, Mglinskiy, Novozybkovskiy, Glukhovskiy i Nezhinskiy uyezdy* [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Starodubsky, Mglinsky, Novozybkovsky, Glukhovsky and Nezhinsky districts]. Chernigov: gubernskaya tipografiya, T. VII. [in Russian].
- Shafonskiy, A.F. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye namestnichestvo sostavleno, sochinonnoye Deystvitelnym Statskim Sovetnikom i Kavalerom Afanasiyem Shafonskim, s chetyrmya geograficheskimi kartami* [The Chernigov governorship is a topographical description with a brief geographical and historical description of Little Russia, from the parts of which this governorship is composed, written by the Acting State Councilor and Cavalier Afanasy Shafonsky, with four geographical maps.]. Izdaniye Sudiyenko M.I. K.: tip. Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira [in Russian].
- Yanenko, A. (2018). Ukrayinskyy komitet dialektychnoho doslidzhennya rechovykh dzherel istoriyi: nevtilyeny proekt metodolohichnoyi perebudovy vseukrayinskoho arkheolohichnoho komitetu VUAN [The Ukrainian Committee for the Dialectical Study of Material Sources of History: an intangible project of the methodological restructuring of the All-Ukrainian Archaeological Committee of the Ukrainian Academy of Sciences]. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, 22, 460–477 [in Ukrainian].